

Мергель М. Р.,

аспірант навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
суддя
Галицького районного суду Івано-Франківської області

ПОКАРАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА МІЖГАЛУЗЕВИЙ ХАРАКТЕР

PUNISHMENT: CONCEPT AND INTERDISCIPLINARY NATURE

У науковій статті розглядається питання багатозначності поняття «покарання», окреслюються аспекти, які розкривають правову природу цього складного соціально-правового явища, яке є характерним для кожного суспільства незалежно від історичного періоду його становлення та соціально-економічного, культурного розвитку тощо. Здійснюється загальна характеристика інституту покарання з огляду на його легальне визначення у Кримінальному кодексі України. Акцентується увага на недопустимості вживання словосполучення «кримінальне покарання» для позначення досліджуваного соціально-правового явища. Підтримується наявна в літературі позиція щодо необхідності внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінально-виконавчого кодексу України в частині заміни використання поняття «кримінальне покарання» на «покарання» у всіх статтях, де таке використовується. Проводиться порівняльний аналіз визначення поняття «покарання» за Кримінальним кодексом України та проектом нового Кримінального кодексу України.

Аналізуються наукові підходи до визначення поняття «покарання». Встановлюється, що поняття «покарання» може розглядатися як: 1) негативна реакція держави на вчинене кримінальне правопорушення, 2) захід державного примусу, 3) один із кримінально-правових засобів, 4) одна з форм реалізації кримінальної відповідальності, 5) засіб запобігання злочинності. Наголошується на міжгалузевому характері інституту покарання, який об'єднує такі галузі права, як кримінальне, кримінальне процесуальне та кримінально-виконавче. Аргументується, що інститут покарання одночасно виступає предметом дослідження таких наук, як кримінологія, пеналогія, філософія права, пенітенціарія, пенітенціарне право тощо, та їх однойменних навчальних дисциплін.

Ключові слова: покарання як соціально-правове явище, багатоаспектна правова природа покарання, міжгалузевий характер інституту покарання, покарання у системі кримінально-правових засобів, покарання як предмет дослідження наук пеналогії та кримінології.

The scientific article examines the ambiguity of the concept of “punishment”, outlining aspects that reveal the legal nature of this complex socio-legal phenomenon, which is characteristic of every society regardless of the historical period of its formation and socio-economic, cultural development and more. The general characteristics of the institution of punishment are given in view of its legal definition in the Criminal Code of Ukraine. Emphasis is placed on the inadmissibility of using the phrase “criminal punishment” to denote the studied socio-legal phenomenon. The existing position in the literature on the need to amend the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Executive Code of Ukraine in terms of replacing the use of the term “criminal punishment” with “punishment” in all articles where it is used. There is a comparative analysis of the definition of “punishment” under the Criminal Code of Ukraine and the draft of the new Criminal Code of Ukraine.

Scientific approaches to the definition of “punishment” are analyzed. It is established that the concept of “punishment” can be considered as: 1) the negative reaction of the state to a criminal offense, 2) a measure of state coercion, 3) one of the criminal remedies, 4) one of the forms of criminal liability, 5) a means of preventing crime. Emphasis is placed on the intersectoral nature of the institution of punishment, which combines such areas of law, science, and law as: criminal, criminal procedural and criminal executive law. It is argued that the institution of punishment is simultaneously the subject of research in such sciences as criminology, penology, philosophy of law, penitentiary, penitentiary law, etc. and their disciplines of the same name.

Key words: punishment as a social and legal phenomenon, multifaceted legal nature of punishment, intersectoral nature of the institution of punishment, punishment in the system of criminal law, punishment as a subject of research in the sciences of penology and criminology.

Постановка проблеми. Злочин (сьогодні – кримінальне правопорушення) та покарання є одвічними та перманентно існуючими явищами не залежно від історичного етапу ста-

новлення будь-якої держави та рівня її соціально-економічного, культурного розвитку. Вони виступають фундаментальними (засадничими) категоріями кримінального права.

«Сама ж сутність кримінального права полягає насамперед у визначенні та закріпленні заборонених моделей людської поведінки, вчинення яких дає змогу державі застосувати певні санкції – примусові заходи карального характеру, які мають за мету не лише покарання відповідної особи, а й створення умов для запобігання в майбутньому вчиненню таких дій цією або іншими особами. Це, до речі, дозволяє вважати, що кримінальне право в своєму загальному визначенні – це право покарання та запобігання» [1].

Те саме можна сказати і щодо кримінального законодавства. Як зазначає Є.Л. Стрельцов, «кримінальне законодавство, якщо розуміти його в традиційному сприйнятті, своїм основним предметом має злочин і покарання» [2]. При цьому встановити факт первинності злочину чи покарання по відношенню один до одного неможливо. П.Л. Фріс слушно зауважує: «Покарання виникає одночасно із виникненням злочину і пов'язане з ним нерозривними зв'язками, які зумовлюють практичну неможливість існування одного без іншого» [3, с. 306].

Стан досліджень і публікацій. «Інтерес до теми покарання пояснюється тим, що на різних етапах людської цивілізації держава за допомогою покарань намагалася вирішувати широке коло нагальних на той час проблем: від зміцнення наявної влади та охорони її інтересів до захисту суспільства від злочинних посягань на соціальні цінності, які охороняються законом» [4, с. 7]. З огляду на це питання покарання виступало предметом досліджень широкого кола науковців – фахівців не лише в галузі кримінального, а й кримінального процесуального, кримінально-виконавчого права, кримінології тощо, що дозволяє констатувати факт його міжгалузевого характеру. Актуалізація нових досліджень покарання в нинішніх умовах зумовлена роботою над проектом нового Кримінального кодексу України, який вносить свої корективи у розуміння змісту досліджуваного поняття.

Метою статті є визначення поняття та змісту покарання, окреслення його міжгалузевого характеру.

Виклад основного матеріалу. Покарання є одним з правових наслідків вчинення кримінального правопорушення, що є складником кримінальної відповідальності [5, с. 289].

Легальне визначення поняття «покарання» передбачене ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Під ним розуміється захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [6].

Слід одночасно зауважити, що у наукових публікаціях, у правозастосовчій діяльності, зрештою, і в законодавстві простежується непоодинокі використання словосполучення «кримінальне покарання», що є неправомірним та таким, що не відповідає нормам КК України, оскільки ст. 50 КК України визначає поняття «покарання». «Термін кримінальне покарання відсутній в Основному кримінальному законі. Навіть більше, «покарання» є специфічним видом реакції держави на правопорушення, яке притаманне лише кримінальному праву, і його поєднання з терміном «кримінальне» є нелогічним та юридично некоректним. Тому слід внести зміни до КК України та Кримінально-виконавчого кодексу України в частині заміни використання поняття «кримінальне покарання» на «покарання» у всіх статтях, де воно використовується» [7, с. 18–19].

З цієї точки зору позитивним є використання у нормах проекту нового Кримінального кодексу України саме термінопоняття «покарання» (у всіх його статтях, де цей термін вживається).

Схожа за змістовим наповненням дефініція поняття «покарання» міститься у контрольному проекті нового Кримінального кодексу України станом на 24.11.2021 р., де закріплено положення: «Покаранням є примусове обмеження у реалізації прав чи свобод людини, що застосовується на підставі цього Кодексу до особи, засудженої обвинувальним вироком суду за вчинення кримінального правопорушення» [8].

Справді, порівнюючи обидва визначення, можна зробити висновок, що по суті покарання у КК України – це захід державного примусу, що полягає в обмеженні прав та свобод засуджених; а за проектом нового Кримінального кодексу України покарання – це примусове обмеження у реалізації прав та свобод людини.

Варто зауважити, що новелою проекту нового Кримінального кодексу України є включення інституту покарання у систему кримінально-

правових засобів, під якими розуміють: «встановлені цим Кодексом: а) засоби кримінальної відповідальності (покарання, пробація, судимість) та б) інші кримінально-правові засоби (засоби безпеки, реституція та компенсація, конфіскація майна та вилучення речі, кримінально-правові засоби щодо юридичної особи)» [8].

Безумовно, пропозицію законодавчого закріплення такого широкого кола кримінально-правових засобів, що називають «різновидом правових засобів протидії злочинності» [9, с. 761], які можуть застосовуватися у відповідь на вчинення кримінального правопорушення, слід вітати. Хоч і покарання продовжує займати центральне місце в системі кримінально-правових засобів, але не ним єдиним можна досягти ефективних результатів у процесі боротьби зі злочинністю. З цього приводу свого часу Ч. Беккарія відзначав, що «покарання може застосовуватися лише тоді, коли воно зумовлене крайньою необхідністю захистити інтереси суспільства від шкоди, яку злочин заподіює загальному благу» [10, с. 8–82]. Відповідне твердження апріорі заслуговує на підтримку, зважаючи на тенденцію до гуманізації політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом та її підсистем зокрема.

Аналізуючи наявні наукові позиції з приводу тлумачення «покарання», доводиться констатувати факт їх розмаїття, що зумовлює багатоаспектний характер правової природи інституту покарання. Наведемо окремі з них.

У результаті написання дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Т.А. Денисовою встановлено, що «кримінальне покарання – це своєрідний феномен, який систематизує філософські, правові та соціально-психологічні складники. На підставі такого розуміння визначено, що в основу феномену покарання покладено його дуалістичний характер. З одного боку, покарання передбачає кару та відплату за вчинений злочин, а з іншого – виправлення засудженого, запобігання ним вчинення нових злочинів і соціальне відновлення його особистості. Залежно від підходів до розуміння покарання можуть докорінно змінюватися й результати практичного застосування цього інституту» [11, с. 24]. Якраз в окреслених напрямках буде проявлятися кримінально-правове та кримінально-виконавче розуміння соціальних явищ, які охоплюватимуться феноменом «покарання».

О.І. Ющик, називаючи покарання необхідним інструментом, за допомогою якого держава здійснює кримінально-правовий захист, тлумачить його «як негативну санкцію, яка відновлює порушену раніше цілісність міжособистісних зв'язків і суспільних відносин» [12, с. 425], «основним змістом якого є органічно включені в себе начала переконання і примушування, кари і виховання, а також наявний елемент погрози застосування кари» [13, с. 241].

На думку О.В. Козаченка та М.Г. Мелкікян, «культуро-антропологічна методологія, яка орієнтована на забезпечення балансу інтересів людини, суспільства і держави, дає можливість розглядати покарання як сукупність об'єктивних (цілі та підстави для застосування) та суб'єктивних (суб'єкт покарання та процесуальний порядок, що базується на судовому розсуді) властивостей, визначення яких дає можливість оптимізувати нормативні характеристики покарання, а врахування їх же створює передумови для належного й ефективного застосування цього виду заходу кримінально-правового характеру, який залишається найбільш витребуваним у процесі застосування норм кримінального права» [14, с. 48].

Використана доктринальна конструкція уявлення про покарання як сукупності властивостей об'єктивного та суб'єктивного характеру дозволила О. Козаченку зробити висновок про те, що: «покарання являє собою особливий вид кримінально-правового заходу примусового характеру, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину (кримінального проступку) у встановленому процесуальному порядку, реалізація якого супроводжується необхідним і достатнім обмеженням прав і свобод правопорушника і виступає актом відновлення соціальної справедливості, порушеної вчиненням злочину (кримінальним проступком)» [15].

За твердженням І.В. Гриб та І.І. Цилорик, «під покаранням розуміють негативну оцінку злочинця та його діяння з боку держави і суспільства, яке служить заходом державного примусу, що призначається від імені держави до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в позбавленні й обмеженні прав і свобод засудженого. Отже, у будь-якому разі покарання було і залишається суворим, історично

мінливим, але необхідним засобом ефективної боротьби зі злочинністю» [16, с. 276–277].

Як слушно зауважує Ю.В. Кернякевич-Танасійчук, «тлумачення покарання як специфічного виду реакції держави на кримінальне правопорушення, як заходу державного примусу, як однієї з форм реалізації кримінальної відповідальності, як одного із засобів запобігання злочинності тощо наведеними дефініціями не вичерпується» [17, с. 118].

Допустимо також стверджувати, що покарання виступає міжгалузевим інститутом кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, а також, відповідно, може розглядатися як міжгалузевий інститут названих галузей законодавства.

Спробуємо обґрунтувати наведену вище позицію. Так, наприклад, Є.С. Назимко щодо розуміння інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України вказує, що «це система кримінально-правових норм, закріплених у положеннях Загальної та Особливої частини КК України, яка визначає мету, систему (види та розміри), особливості призначення покарання дитині у віці від 16 років (в окремих, передбачених законом, випадках – від 14 років)» [18, с. 23]. За аналогією із запропонованим визначенням допустимою є дефініція більш загального поняття «інституту покарання» як системи кримінально-правових норм, закріплених у положеннях Загальної та Особливої частини КК України, які окреслюють мету, систему покарань, а також питання їх призначення. При цьому слід пам'ятати, що етапом призначення функціонування інституту покарання не завершується, а продовжується на етапі виконання або під час застосування міжгалузевого інституту звільнення від покарання, його відбування тощо.

Навіть більше, маючи на меті запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, покарання наділене криминологічною (профілактичною) функцією, а тому є предметом дослідження не лише наук кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, а й науки криминології. Як додаткове підтвердження цього факту варто навести міркування Б.М. Головкина про те, що «Об'єктом криминологічного пізнання є сукупність суспільних

відносин, пов'язаних зі злочинністю та протидією злочинності» [19, с. 61].

Ретроспективний аналіз становлення та розвитку інституту покарання також дозволяє зробити висновок про його міжгалузевий характер. Так, І.Я. Фойницький зазначав, що: «Наука кримінального права присвячена дослідженню двох взаємодоповнюючих і один одного зумовлюючих понять: поняття про злочинне діяння і поняття про покарання. Та частина, яка займається останнім, має назву «пеналогія», або вчення про покарання, зміст якого формують наступні питання: про право покарання, про застосування покарання і про міри покарання» [20, с. 7].

У Юридичній енциклопедії А.А. Музика та В.М. Пуйко, тлумачачи поняття «пеналогія», роблять висновок про те, що: «Пеналогія виникла як розділ кримінально-правової науки, що на емпіричній основі розглядає покарання як соціально-правове явище, його сутність, зміст, ознаки, властивості, мету й ефективність окремих видів покарання в запобіганні злочинності. З часом ті чи інші питання пеналогії як науки дістали відображення в інших дисциплінах: у кримінальному праві – поняття покарання, його мета, система видів; у філософії права – морально-етичний зміст покарання як соціально-правового явища; в криминології – ефективність покарання як засобу боротьби зі злочинністю; у пенітенціарії – особливості виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, – насамперед у вигляді позбавлення волі; в пенітенціарному праві (кримінально-виконавчому) – питання нормативного забезпечення процесу виконання покарання [21, с. 470]. Такий підхід свідчить про розуміння інституту покарання як міждисциплінарної категорії названих вище навчальних дисциплін.

Висновки. Отже, у результаті аналізу наявних у літературі наукових позицій можна зробити наступні узагальнення. Покарання як соціально-правове явище властиве будь-якому суспільству. Воно є одним із центральних та базових інститутів кримінального права та законодавства. Попри включення інституту покарання в систему кримінально-правових засобів проєкту нового КК України, покаранню і надалі відводиться ключова роль у механізмі боротьби зі злочинністю. Багатоаспектний характер правової природи інституту покарання

зумовлений різноманітністю наукових підходів до тлумачення його дефініції. Аргументовано твердження про міжгалузевий характер інституту покарання, який об'єднує кримінальне, кримінально процесуальне та кримінально-виконавче право, однойменні галузі науки та законодавства, а також виступає предметом

дослідження науки кримінології, пенології, а також інших галузей науки та навчальних дисциплін. Все зазначене вище дозволяє зробити висновок, що розуміння досліджуваного поняття «покарання» названими аспектами не вичерпується, а тому наукові пошуки у цьому напрямі будуть продовжуватися.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стрельцов Є.Л. Універсальні визначення у кримінальному праві: до постановки проблеми. *Юридичний вісник України*. URL: <https://yvu.com.ua/universalni-vyznachennya-u-kryminalnomu-pravi-do-postanovky-problemy/> (дата звернення: 18.11.2021).
2. Стрельцов Є.Л. Злочин і покарання: зовсім не апологетичні роздуми. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/zlochyn-i-pokarannya-zovsim-ne-apologetychni-rozdumy/> (дата звернення: 18.11.2021).
3. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручн. для студ. вищ. навч. закл. Вид. 3-тє, доп. і перероб. Одеса : Фенікс, 2017. 468 с.
4. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. 252 с.
5. Письменський Є. Покарання. *Велика українська кримінологічна енциклопедія*. У 2 т. Т. 2: М-Я / редкол. : В.В. Сокурєнко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. С. 289–293.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.09.2021).
7. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Окремі міркування з приводу концептуальних питань наступного Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність*: матеріали круглого столу. (м. Івано-Франківськ, 8 лют. 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 18–21.
8. Контрольний проєкт нового Кримінального кодексу України станом на 24.11.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/11/25/kontrolnyj-proekt-kk-24-11-2021.pdf> (дата звернення: 02.12.2021).
9. Кондратов Д. Кримінально-правові засоби впливу на злочинність. *Велика українська кримінологічна енциклопедія*. У 2 т. Т.1: А-Л / редкол. : В.В. Сокурєнко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. С. 761–763.
10. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях : пер. с итал. Киев, 2014. 240 с.
11. Денисова Т.А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2010. 41 с.
12. Ющик О.І. Виправлення засудженого. *Антропосоціокультурна природа права*: матеріали наукової конференції. (Чернівці, 25-27 травня 2016 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. С. 425–428.
13. Ющик О.І. Зміст покарання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Випуск 26. С. 138–242.
14. Козаченко О.В., Мелкіян М.Г. Поняття та властивості покарання на засадах культуро-антропологічної методології. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2019. Випуск 2. С. 44–49.
15. Козаченко О. Ознаки та властивості кримінально-правових заходів примусового та заохочувального впливу. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/6630/Kozachenko%20Oznaki.pdf?sequence=1> (дата звернення: 02.12.2021).
16. Гриб І.В., Циліорик І.І. Поняття і види покарань за кримінальними кодексами України та інших окремих держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 276–278.
17. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Інститут покарання та його мета в проєкті нового Кримінального кодексу України: окремі зауваги. *Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 7 квіт. 2021 р.) / редкол.: Ю.В. Баулін, Ю.А. Пономаренко, І.А. Вишневіська ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Робоча група з питань розвитку кримін. права Коміс. з питань прав. реформи, Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права», Консулт. місія Європейського Союзу в Україні. Харків : Право, 2021. С. 118–119.
18. Назимко Є.С. Теоретично-прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України: автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 39 с.

19. Головкін Б.М. Поняття, предмет, система кримінології та її завдання на сучасному етапі розвитку. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Випуск 28. С. 59–68.

20. Фойницький І.Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием. Москва: Добросвет-2000; Городец, 2000. 464 с.

21. Музика А.А., Пуйко В.М. Пеналогія. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4. 720 с.